DOI:10.26104/NNTIK.2023.72.68.006

Даовлатова Ф.М., Кожоева Н.С., Жусупова Ш.К.

КАДАМЖАЙ РАЙОНУНДА МАЛИНА ӨСТҮРҮҮНҮН НЕГИЗГИ СОРТТОРУ

Даовлатова Ф.М., Кожоева Н.С., Жусупова Ш.К.

ОСНОВНЫЕ СОРТА ВЫРАЩИВАНИЯ МАЛИНЫ В КАДАМЖАЙСКОМ РАЙОНЕ

F. Daovlatova, N. Kozhoeva, Sh. Zhusupova

THE MAIN VARIETIES OF RASPBERRY CULTIVATION IN KADAMZHAY DISTRICT

УДК: 634.71

Бул макалада Баткен областынын Кадамжай районунда бүгүнкү күндө аз жерден көп киреше таап жаткан же киреше булагы болгон малина жөнүндө жазылды. Бир үй-бүлөнү киреше булагы менен камсыз кылган малинанын кайсы сорту кирешелүү жана аны кантип өстүрүү, ага кандай кам көрүү тууралуу маалыматтарды бере алдык. Малинаны кантип органикалык жер семирткичтерди пайдалануун, алардын зыянкечтери менен күрөшүү боюнча изилдөө жүргүзүлдү. Жер семирткичтерди пайдаланууда кандай иш аракеттерди жасоо, аларды сатып албай өзүбүздүн үйдө бар органикалык жер семирткичти туура пайдалануунун жолдорун көрсөтө алдык. Багбандар малина үчүн жер семирткич катары органикалык заттарды колдонууну туура көрүшөт. Органикалык азыктандырууга төмөнкү кык, күл, мульчалоо же эски жалбырактар, таарынды, кургатылган чөп өсүмдүктөрүн пайдалануу боюнча айтылды.

Негизги сөздөр: *поляна сорту, полька сорту, жер семирткич, органикалык заттар, кык, мульчалоо, күл, эски жалбырактар, малина.*

В данной статье написано о малине, которая сегодня приносит большой доход и является источником дохода в Кадамжайском районе Баткенской области. Нам удалось предоставить информацию о том, какой сорт малины выгоден и как его выращивать, как за ним ухаживать, что обеспечивает источник дохода для одной семьи. Дана информация о том, как использовать органические удобрения для малины и бороться с ее вредителями. Мы смогли показать, какие действия нужно предпринимать при использовании удобрений, как правильно использовать имеющиеся у нас дома органические удобрения, не покупая их. В качестве удобрения для малины садоводы предпочитают использовать органику. Органическая подкормка должна включать навоз, золу, мульчу или старые листья, скошенную траву и сушеные травянистые растения.

Ключевые слова*: сорт поляна, сорт полька, удобрения, органические вещества, навоз, мульчирование, зола, старые листья, малина.*

This article is written about raspberries, which today bring a lot of income or are a source of income in the Kadamzhai district of the Batken region. We were able to provide information on which raspberry variety is profitable and how to grow and care for it, which provides a source of income for one family. Information is given on how to use organic fertilizers for raspberries and their pests. We were able to show what actions need to be taken when using fertilizers, how to properly use the organic fertilizers we have at home without buying them. Gardeners prefer to use organic matter as fertilizer for raspberries. Organic feeding should include manure, ash, mulch or old leaves, grass clippings and dried herbaceous plants.

Key words: *polish variety, polish variety, fertilizers, organic substances, manure, mulching, ash, old leaves, raspberries.*

Киришүү. Малина Баткен облусунун Кадамжай районунда 102 гектар жерге эгилет. Кадамжай районунун агрардык өнүктүрүү башкармалыгынын маалыматында, аймактагы малина талаасынын аянты 200 гектарды түзөт. Жылына 1000 тоннадан ашык малина өндүрүлүп, ички рыноктон сырткары чет өлкөлөргө Россия, Казакстан, Өзбекстанга экспорттолот жана Турция өлкөсү да кызыкдар.

Ак-Суу, Исфайрам, Сох дарыяларынын жээгинде жайгашкан Кадамжай районунун аба-ырайы, жер кыртышы малина өстүрүүгө өтө ыңгайлуу болгондуктан багбандар малинаны тандап өстүрүп жатышат. Ошол эле учурда Кадамжайдын малинасын өз аймагында өстүрүүгө фермерлер да жана жеке чарбалар кызыккандар көп. Аз жерден көп таза киреше алууга болот. Багбандар малинаны Кадамжайдын бренди деп эсептешет. Бул багытта ар тараптан өнүгүүнү да каалашат. Бул райондо көпчүлүк багбандар малинанын «поляна», «ремонттатык полька» сортторун өстүрүшөт.

Ал Кыргызстандын бардык булуң бурчтарына сатылат. Ал эми экспортко негизинен Орусияга чыгарылат. Жергиликтүү агрономдор биригип, рынок талап кылган малинанын жаңы сортторун багбандар жаңы технология менен өстүрүп, бул багытты өнүктүрүүнү максат кылып жатышат. Кадамжай районундагы көчөттөрдүн сортторун багбандар бүгүнкү күндө өздөрү да, башка кошуна өлкөлөргө сатууга чыгарып жаткандыгын айтышкан.

Малинанын артыкчылыктары: эрте (отургузулгандан кийин экинчи жылы эле, көп эмес болсо да, биринчи түшүм берет); көпчүлүк сорттор малина оңой көбөйө турган тамыр тукумунун жетиштүү санын чыгарат; малина чоң азыктык баалуулукка ээ, өзгөчө даамы бар, ошондой эле профилактикалык жана дарылоо максаттарында медицинада ийгиликтүү колдонулат; малина өсүмдүктөрү ар кандай табигый-климаттык шарттарга жакшы ыңгайлашат; мөмөлөр тамак-аш жана кондитердик өнөр жай үчүн сырье болуп да саналат. [4]. Мөмө өсүмдүктөрү биологиялык активдүү заттардын (витаминдердин, ферменттердин, минералдык туздардын ж.б.) эң маанилүү булагы бо-

луп саналат. Антиоксидант активдүүлүгү жогорулаган малина сорттору, эң маанилүү көрсөткүчтөр курамында С витамини, Р-активдүү заттар жана антоцианиндер бар. Мөмөлөрдү түзгөн углеводдор негизинен глюкоза менен фруктозанын бирдей өлчөмдөгү жана аз сандагы сахарозадан турат, бул алардын жогорку диеталык сапатын камсыз кылат.

Бул түшүмдүн жайылышы негизинен салттуу технологиянын түйшүктүүлүгү, ошондой эле көпчүлүк сорттордун экологиялык жагымсыз факторлордун (катаал кыштоо шарттары, кургакчылык, зыянкечтер жана илдеттер) таасирине ийкемдүүлүгү менен чектелет, бул түшүмдүүлүктү кескин төмөндөтөт.

Бул көйгөйдү чечүүдө келечектүү багыт болуп, жайдын экинчи жарымында – эрте күздө үстүбүздөгү жылдын бүчүрлөрүндө негизги түшүмдү түзгөн ремонтанттык типтеги сортторду колдонуу саналат. Ремонтанттуу малинаны бир жылдык түшүмдө өстүрүү (өсүмдүктөрдүн аба бөлүктөрүн жыл сайын кышка чейин кесүү менен) жана пестициддерди колдонуудан толук баш тартуу экологиялык, технологиялык жана экономикалык жагымдуулукту камсыз кылат [6].

Биздин аймакта Түштүк Кыргызстан же жалпы эле Кыргызстандын аймагында анын биологиялык мүнөздөмөлөрү изилдене элек, лаботароториялар да жетишсиз экендигин белгилеп кетким келет. Оптималдуу айыл чарба технологиясы иштелип чыккан эмес. Биздин аймакта малина өстүрүү абдан мүмкүнчүлүгү жана шарты максатка ылайыктуулугу болуп саналат. Ошондуктан, Кадамжай аймагынын шарттарында малинанын сортторун кылдат изилдөө менин алдыга койгон максаттарым болду.

Полька сорту 1993-жылы Польшадан келген атактуу селекционер Я. Данек тарабынан чыгарылган. Raspberry Polka өнөр жайлык максатта өстүрүлгөн жана жогорку түшүмдүүлүгү жана өзгөчө даамы менен бааланган ремонтанттардын категориясына кирет. Ал ошондой эле бакча участокторунда өстүрүү үчүн жарактуу болуп саналат.

1-сүрөт.

Сорттун өзгөчөлүктөрү: малинанын Polka сорту Кадамжай районунун климаттык шартына ыңгайлуу remontant сорт болуп саналат, жемиш бышуу мезгили июлдан сентябрга чейин созулат. Полька малинасынын түшүмдүүлүгү орточодон жогору – бир бадалдан бир сезондо 2,5-4 кг мөмө чогултууга болот.

Сабагы: өсүмдүктөрдүн бийиктиги орточо болуп эсептелет жана 1,5-1,8 м. Тикенектери майда, катуу эмес. Бир бадалда 10дон ашык бутактары бар, алар негизинен өйдө карай өсөт. Өскөн учурда атайын байлоо түзүп, байласа да болот. Терүүгөө, сабак чыгарганда, жерге төшөлбөй өсүүгө ыңгайлуу.

Полька малинасынын оорулары жана зыянкечтери. Малина коңузу малинанын негизги зыянкечтеринин бири болуп саналат. Коңуздар жана личинкалар мөмөлөргө жана гүлдөргө зыян келтирет. Мөмөлөр жаңы сатууга жана кайра иштетүүгө жараксыз болуп калат. Коңуздун денеси сүйрү, боз-сары, сейрек кызгылт, узундугу 2,5-3 мм. Личинкасы саргыч ак, башы күрөң. Чоң коңуздар жана личинкалар зыян келтирет. Бадалдын жанындагы кыртышта 10 сантиметрге чейинки тереңдикте кыштагандан кийин 5-20-июнга чейин коңуздар пайда болот. Биринчиден, алар отоо чөптөрдүн, мөмө-жемиштердин жана башка мөмө өсүмдүктөрүнүн гүлдөрүндө жашашат, андан кийин малинага өтүшөт. Жаш жалбырактарда коңуздар тамырлардын ортосундагы пульпаны жешет. Пластинаны жалбырактарга жайгаштыргандан кийин, тегиз эмес четтери менен мүнөздүү узунунан кеткен жарылуулар калат. Кийинчерээк коңуздар урукчаларды жана пистильдерди жеп салышат. Личинкалар друппаларды жеп, мөмө төшөктөрүн тешип, мөмөлөргө зыян келтиришет. Бузулган мөмөлөрдүн массасы 50%га азаят, алар чирип, товардуулугун жоготот. Кээ бир бакчаларда малинанын зыяны 100% жетет. Коңуздар жана личинкалар бадалдардын жанындагы топуракта кыштайт. Алар кыртыштын үстүнкү катмарынын температурасы 12°Сге жеткенде жанданышат. Коңуздар гүлдөө мезгилинде (июндун орто ченинде) көп кездешет, ургаачылары гүлгө жумуртка таштайт, алардан личинкалары июнь айынын аягында чыгат. Өнүгүү аяктагандан кийин, личинкалар 40-45 күндүн ичинде куурчак үчүн топуракка кирет. Полька сорту сабагы чымындардын, малина коңуздарынын жана жөргөмүш кенелеринин таасирине өтө сезгич. Зыянкечтер пайда болгондо, жабыркаган бөлүктөрү алынып, өрттөп салуу керек.

Малина плантацияларында химиялык күрөш чаралары мөмө-жемиштердин бышуучу мезгилинин узактыгына байланыштуу чектелген, ошондуктан алар эрте жазда, гүлдөө алдында жана түшүм жыйналгандан кийин жүргүзүлөт. **Оорунун алдын алууга өзгөчө көңүл буруу керек:** малинанын Polka сорту вирустар жана козу карындар пайда кылган ооруларга өтө туруктуу болуп саналат.

Полька сортторун түшүмдүү чопо топурактуу, жеңил көлөкөлүү жерлерде өстүргөн жакшы, бирок топурак түшүмдүү эмес болсо, анда ал көбүрөөк жер семирткичтерди талап кылат. Топурактын жумшактыгын жана жеңилдигин жогорулатуу үчүн, ага 1 $м^2$ үчүн 10 кг өлчөмүндө кум кошуп аралаштырып эксе да болот.

Өсүмдүктөрдүн жогорку түшүмдүүлүгү жана даамы үчүн күн нурун талап кылат, ошондуктан талааларга отургузуу жана аянты орточо кургак жана түз жерлерге айдоо жакшы.

Көбөйтүү. Жаңы өсүмдүктөрдү вегетативдик жол менен ала аласыз – соргучтарды, кыюуларды же бадалды бөлүү жолу менен. Жазында 15-20 см бийиктиктеги тукуму эне бадалдан бөлүнүп, бир кесим жер менен бирге туруктуу жерге көчүрүлөт.

Малинанын Полька сорту энелик өсүмдүктөн вегетативдик жол менен, башкача айтканда, кыюу же бадалдын бөлүү жолу менен көбөйөт. Бул төмөнкүчө жүзөгө ашырылат: март-апрель айларында, бир бутак, бийиктиги болжол менен 15-25 см болгон бадалдан бөлүнөт, аны жердин бир бөлүгү менен бирге бөлүү керек.

Сугаруу. Малина үчүн топурак жарым нымдуу болушу керек. Ашыкча нымдуулук болсо, тамыр системасы чирий баштайт. Өсүмдүктөр ар бир 10 күн сайын тамчылатып сугарып жана суу кою менен сугарып туруу керек. Эгерде талаада суу түтүктөрү жайгаштырылып тамчылатып сугарса, бул учурда суу түтүкчөлөр аркылуу суу түз тамырларга берилет. Бул нымдуулуктун туруктуу талап кылынган даражасын сактоого жана өндүрүмдүүлүгүн 30%га жогорулатууга мүмкүндүк берет.

Малина жыл сайын кошумча азыктарды талап кылат. Аларга органикалык жер семирткичтер (кык, компост жана гумус), аммоний селитрасы, суперфосфат жана калий тузу кирет. Вегетациялык мезгилдин башында өсүмдүктөр жашыл массаны пайда кылуу үчүн азотко муктаж. Анын эң популярдуу булагы - карбамид же мочевина. Ал эрте жазда топуракка 1 м² үчүн 30 г өлчөмүндө кошулат. Органикалык заттар күзүндө жана жазында колдонулат. Аммоний селитрасы жазында жана жайында керектелет. Калий жана фосфор бар жер семирткичтер мөмө бергенден кийин колдонулат. Калий семирткич катары үйдөгү кыкты жана күлдү да пайдаланса болот.

2-сүрөт.

Кырктыруу, кыюу. Бутоо дени сак өсүмдүктөр жана мол түшүм үчүн абдан маанилүү болуп саналат. Бадалдан эң өнүккөн 12 ден ашык бутак калтырбоо керек. Калгандары жай мезгилинде бир нече жолу тамырынан кесип алынат. Керексиз бутактарды жок кылууда, кылдаттык менен топуракты жумшартуу керек.

Полька сортунун бутактары мөмөлөр көп болгондо катуу ийилет. Алар сынып калбашы жана мөмөлөрү жерге түшүп калбашы үчүн сабактар мүмкүн болушунча эртерээк тирөөчкө байланат.

Зыянкечтерге алдын алуу чаралары. Тамыр рагы менен ооруп калбаш үчүн, малина отургузуу алдында дароо жез сульфаты менен дарыланат. Антимикробдук агенттер менен топуракты дарылоо вертикиллиге каршы жардам берет. «Рубиган» дарысы сизге кызгылт көк тактар менен күрөшүүгө жардам берет. Аны менен өсүмдүктөр гүлдөөдөн 2-3 жума мурун чачылат. Зыянкечтердин басып калбашы үчүн, өсүмдүктөргө кылдаттык менен кам көрүү керек, жыл сайын бадалдарды бутоо, мульчирование материалын алмаштыруу, топуракты иштетүү жана отоо чөптөрдү жок кылуу убагында жасап туруу зарыл.

Полька малинасын кышка даярдоо. Күздүн аягында жер кыртышын жумшартып, отоо чөптөрдү жана калган мөмөлөрдү алып салуу керек. Бадалдар жерге ийилип, бекитилет. Кыш үчүн мульчирование материалын жаңысына алмаштырып, өсүмдүктөрдү жылуулукту үнөмдөөчү материал менен жабуу керек. Жылуулукту үнөмдөө максатында күзгү жалбырактарды жана таарынды менен кыштан сактаса болот.

Жыйынтыгында. Кадамжай районунун климаттык шартында малинанын жогорку түшүмдүү Полька жана Поляна сортторун өстүрүүнү сунуштайбыз. Изилденген малина сортторунун ичинен кадимки малинанын жогорку түшүмдүү жана ири мөмөлүү формалары аныкталып, чарбаларда өстүрүү үчүн жогорку кирешелүү көчөттөр сунушталган. Малинаны өстүрүү технологиясынын өзгөчөлүктөрү жана агротехникалык ыкмалары дыйкандарга сунушталат.

Адабияттар:

1. Аалиев С.А. Продуктивность сортов малины обыкновенной (Rubus idaeus L.) в условиях Чуйской долины .
2. Аалиев С.А., Тургунбаев К.Т., Султангазиев О.Э. // Вестник КНАУ им. К.Скрябина. - 2021 - С. 2027. [Электронный ресурс]. https:// www.elibrary.ru/item. asp?id=48043874
3. Аалиев С.А. Персептивные сорта малины в условиях Кыргызстана [Текст] / С.А.Аалиев. / Вестник КНАУ им. К.Скрябина. – 2011. – №2 (20). – С. 57-59.
4. Казаков И.В. Малина и ежевика. - М.: Колос, 1994. – С. 41.
5. Казаков И.В. Малина и ежевика. - М.: Колос, 1994. – С. 141.
6. Макаров С.С. Разработка способоб повышения потребительских свойтв вин из черной смородин и малины. Автореферат. – Москва, 2022.
7. https://malinaexpert.ru/sort-remontantnoj-maliny-polka/